

a harctérre, mert két zsidó bajtársa veszélyben forog, mert meghatározásokba nem foglalt erkölce azt parancsolja, ne hagyja cserben azokat élete árán sem, akikkel egyszer közösséget vállalt. Póz nélkül, olyan egyszerűen, ahogy a könyv írója magára húzta reggel a boltban a köpenyt, nem önmagát írva persze, mert igazi író volt s tudta, hogy a regény csak ibseni értelemben írója története.

Regényeiben, novelláiban pontosan értelmezett emberi helyzeteket, általános érvénnyel bíró sorsokat, jellegzetes magatartásokat. Kevesen vannak a kortársi magyar irodalomban, akiknek írói és emberi egyénisége ilyen természetesen azonos, s akik annyival többet adtak, mint kaptak. De panaszkodni sosem hallottam. Élete legnehezebb éveiben is nemes, kissé századeleji módon volt író, amikor ez a szó még nem igényelt jelzőt, hogy jelentsen is valamit, mert erkölcsöt, értelmet, emberi példát jelez anélkül is.

Így, jelenidőben, hiszen a tisztelet és a szeretet nem ismer múltat. Mindnyáján, akik itt állunk nehéz fájdalommal a szívünkben, adóssai vagyunk. Azért lettünk szegényebbek, mert utoljára mondjuk, „szervusz Bandi”, s nem adósságunk nagysága miatt.

RÓNAY LÁSZLÓ

AZ „ELFELEJTETT” ÍRÓ

Egy íróra a címei is jellemzőek. Birkás Endre legismertebb kötetének címei így következnek egymásután: *Kelepce, Elfelejtett emberek, Kő és homok, Vakvágány, Kopár Ég, Olmos eső, Almatlan nappalok* és az utolsó, világrészét talán legjobban kifejező: „*Mondd, még meddig kell élni?*” Sehol egy világosabb pont, céltudatos figura. Hősei hányódó, céltalan emberek, akiket minha kielégítenének a hétköznapiak, s otthonosabban mozognának a gyarlóságok között, semhogy megpróbálnának kitörni a „kelepce”-ből. Birkás Endre mindenestől vállalta az életet. Nem akart többet elmondani, mint amit látott, s úgy is mondta el, ahogy tudata falán megjelentek a dolgok: puritán egyszerűséggel, koppanó, olykor sután hangzó szavakkal. Talán író sem akart lenni, vagy nem akarta, nem tudta vállalni az íráság minden következményét. Ezért talált élete során mindig más foglalkozást is. Bizonyára sokan emlékeznek még rá, amint a Központi Antikvárium vezetőjeként kicsit reménytelen tekintettel üldögélt íróasztala mellett, s ha valaki kérdéssel, kéréssel fordult hozzá, mintha nem is hallotta volna. A könyvet azonban megszerezte. Remekül ismerte a könyveket. Kicsit fájt a szíve, hogy nem lehet az övé valamennyi. Nemcsak a tartalmukért kedvelte őket, hanem a megjelenési formájukért is. Talán ezért is maradt a szakma sűrűjében, amikor elment a Központi Antikváriumból a Széchényi Könyvtár Beszerzési Osztályának élére. „Olvastad?” — kérdezte némelyik újdonságról, melynek akkor még hírét sem hallottuk. S ha azt is hozzátette: „Érdemes” — biztosak lehettünk, jó könyvről van szó. Ízlése és ítélete sosem hagyta cserben, olvasás közben sem.

Nem lehet véletlen, hogy visszatérő témája a félbenmaradt egzisztencia, aki nem tudja vagy egyszerűen nem akarja kiteljesíteni tehetségét. Ilyen már Takács a *Kelepce*-ben, s ez a típus, a tétován, céltalanul ödöngő, önmaga korlátaival tisztában levő, azokat áthágni nem tudó művész típusa végigkíséri egész életében. Lehet: ilyenek látta önmagát. Lehet, hogy magát jelenítette meg a Lemikben, a *Vakvágány* Ádámjában, a *Kő és homok* zátonyra futott életű, névtelen férfialakjában, aki magas láztól gyötrötten mondja el a lánynak élete történetét.

Reménytelen arcok, beteljesületlen, kisiklott sorsok — ez Birkás Endre világa. „Ismert egy társadalmi réteget — írta nekrológiájában Thurzó Gábor —, annyira belülről, a tartózkodóan résztvevő élményével és véleményével, ahogy kevesen. Ő így nevezte: a Krisztinaváros. Város a városban, külön kaszt az úriemberség kasztjában, Villák, tenispályák, borozók, a Tabán lankái — és akik ott élnek múltjuk maradványain rágódva, hajdani, de ma már messze tűnt sérelmeiktől szabadulni nem akarva. Elmúlt világ ez, de aki felmutat belőle valamit — mint ahogy ő fanyar, hűvös, mindig nagyon pontosan szerkesztett novelláiban —, az mintegy történetírója is ennek az el nem hanyagolható, egykor oly veszélyes rétegnek.” Valóban sokszor a történetíró szenvtelen pontosságá munkál benne.

Egyes írásai e történeti mű újabb kötetei voltak, s köteteknek egymásutánjából az érdeklődő kihámozhatja a kispolgári erkölcs finom és hiteles lélekrajzát.

Alighanem leszűkítenénk azonban Birkás Endre írói világot, művének jelentőségét, ha csak krónikásnak tekintenénk. Tudott nagyon szenvedélyes is lenni, s legsikerültebb alkotásaiban mindig azonosult hőseivel, levette a hívős objektivitást önként vállalt álarcát, együtt szenvedett, vérzett, sebződött velük. Az *Elfelejtett emberek* ilyen jellegű művei közül a legteljesebb. A számvetésnek, a lelkiismeretvizsgálatnak, a kései igazságtévesnek, a nyilvános gyónásnak ugyanaz a gesztusa munkál benné, mint a kor többi jelentős morális indíttatású regényeiben, Ottlik Géza *Iskola a határon*-jában, Rónay György *Esti gyorsában*, Thurzó Gábor *A szentjében* és kicsit talán elironizálva, a Birkás Endréhez hasonló élményeket szerzett Bóka László *Alázatosan jelentem*-jében. Nem leszámolni akart a múlttal. Nem volt leszámoló alkot. Egyszerűen fel akart mutatni egy, a háború idején természetes helyzetet. Azt akarta megmutatni, hogy az egyszerű emberek milyen leleményesen, magától értetődő természetességgel őrizték a humánus eszményét. De ebben sincs semmi fogcsikorgató tudatosság. Egyszerűen ilyenek voltak. Mint Bándy, aki kezében tartotta felmentését, mégis visszautazott a frontra, mert megtudta, hogy Budapestről elrendelték a századában harcoló két zsidó származású katona „likvidálását”. Előbb ért vissza, mint a parancs, amit aztán összegyűrve a kályha mellé hajított.

Érdeemes volt? — ez a kérdés feltétlenül felvetődik olvasójában, hisz a gépköcsi, mely Bándyt és néhány társát a hadbírószágtól visszafelé viszi, aknára fut. Bándy életben marad, de ekkor már megkezdődik a fejezített menekülés, s a sebesülteket sorsukra hagyják, kiszolgáltatva az orosz tél metsző hidegének, a biztos fagyhalálnak. „Bándy nézte a szürke eget. Nem gondolt semmire.” — Így fejeződik be a regény. Ő már tudja, hogy arra az állomásra, ahová hordágyukkal fektették őket, nem fut be vonat.

Birkás Endrében azonban sosem vetődött föl ilyen kérdés. Kötelességének érezte, hogy azt írja meg, amit látott. Bándyval és a hozzá hasonló hétköznapi hősökkel frontszolgálati idején találkozott. Nyilván nem akart regényt írni róluk, bár tárcáiban, melyeket a Don mellől küldözgetett, s amelyek csak alaposan megcsonkítva jelenhettek meg, fel-felillantja az *Elfelejtett emberek* típusait. Még maga a regény sem regénynek készült eredetileg — ezt is Thurzó Gábor írásából tudjuk —, hanem filmtörténetnek. Nem lett belőle film. Birkás Endre legjobb regénye lett. A mai magyar irodalom egyik legjobb regénye, mely sok hasonló kísérletnek szolgál mintájául. Ezek a kései társai utóbb maguk alá temették. Azokból film is lett, színdarab is. Az alapművet, Birkás *Elfelejtett emberek*-jét szép lassan elfeledték. Még szerencse, hogy épp most jelent meg a Magvetőnél második kiadása, s így sokan megismerhetik majd e regénytípus első és mindmáig legigazibb darabját.

Sosem érezte magát írói biztonságban. Kicsit megkeseredett ember volt, nemcsak azért, mert műveiről alig-alig vettek tudomást, s ha tudomást vettek is, inkább negatívumait elemezték epikus szélességgel. Nem volt biztos magában. Néhol valóban „kisiklott”, mint hőseinek sorsa a *Vakvágányban*. De ez természetes. Csak a legendákban léteznek olyan írói pályák, melyek szüntelen fölfelé ívelnek. Ő azonban nehezen viselte a fiaszkót. Talán azért, mert remekléseit se nagyon vették észre. Úgy érezte, hogy az irodalom valaha szent ügyét devalválják a másod- és harmadrendű tehetségek. Képtelen torzképüket írta meg *Kopár ég* című kötetének bevezető elbeszélésében, *A kalapban*, mely a könyvtolvaj író, Fülöp tragédiáját mondja el, s hogy mint bűnhődött leleplezője, Pólya, a lektor, aki „bedilizett”, s értelmetlen fölöslegességérzésére úgy akarta fölhívni az emberek figyelmét, hogy a férfiak fejéről leverte a kalapot, mígnem elvitték a mentők.

Ez a „fölslegesség”, az élet értelmetlenségének és kiismerhetetlenségének tudata legtöbb regényében és elbeszélésében ott kísért. Hősei többnyire ugyanúgy a „pálya széléről” nézik és kommentálják az eseményeket, önmagukat, tetteiket és gondolataikat, mint Mándy Iván regényében Csempe-Pempe. Igaz, Birkás hősei nem a focipálya, nem a grundok szélén köröznek, hanem a tenispályákon. Nem a hajdani legendás fedezetsorokot emlegetik, hanem a húszas évek nagy teniszszóit. Nem Slózi bombáiról mondanak legendákat, hanem Asbóth ütéseiről. Birkás hőseiből hiányzik Csempe-Pempének és a hozzá hasonlóknak az a csodálatos tulajdonsága is, hogy mindig talpra esnek. Mert lám, a kapust, akit Csempe-Pempe meg akart szerezni a Titániának, jóvátehetetlen sérülés érte, de ő máris

új szerzeményt fedez föl a csapatnak, újra erőt vesz rajta a játékosügynök természetes vadászzenvedélye. Birkás hősei azonban jóvátehetetlenül összetörnek. Meghajol derekuk az élet nyomása alatt, s egy pillanatban végzetes, helyrehozhatatlan roppanással bekövetkezik a tragédia. Még azok a pillanatok is a tragédiát sejtetik, amelyek a nevetés felhőtlen derűjével ajándékoznak meg. Birkás Endre hőseinek nevetéses, esendő vonásaiban is van valami leleplező, fájdalmas, valami, ami karcolja a torkot, csiklandozza a szemet. Tulajdonképpen egyértelmű írói telitalálat például az a történet, melyben elmondja, hogyan ment le hőse az eszpresszóba egy üveg pezsgőért, mint veszett el ismerősei között. Lihegve rohan órák múltán haza, riadtan hazudozik összevissza. Az asszony pedig csak ennyit tud mondani, miközben mázsás fáradtság — az élete fáradt reménytelensége — taglózza le: „Iszonyú alak vagy te, Kristóf”. S itt fontos vallomás következik, mely alighanem az író legszemélyesebb mondanivalója.

„— Lehet — jegyezte meg a férfi rövid hallgatás után, s hangja megint azzal a drámaisággal volt telítve, ami, ugye, szerinte a hivatali felszólalásai sikerének titka —. Lehet, de azt azért ne feledd, hogy éjszakánként én, igenis, én küszök az ablakpárkányokon... S mi lesz, ha egyszer elhagy az erő, ha nem bírom már, ha egyszer lezuhanok a mélységbe... a megsemmisítő mélységbe. Erre is gondolj néha.”

Hősei valóban majdnem mindig a mélység peremén egyensúlyoznak, s érezzük, ha lezuhanak, jóvátehetetlen lesz katasztrófájuk. De bizonyos, hogy maga az író is folyton szakadék fölött érezte magát; mindegyik műve szenvedélyes egyensúlyozó műveletek eredménye volt. Az író egyensúlyozott benne. S ő nem hitt abban, hogy épségben átjut a túloldalra.

Pedig igazi író volt. Abból a fajtából, amelyik mindig vállalja a művészi kísérletezés kockázatát. Ő például szenvedélyes izgalommal és mohósággal bontotta föl, rakta össze elemeiből az idót. Mindegyik regénye sikos sorozatában játszódik, rendelkezett azonban azzal a ritka képességgel is, hogy e síkból végül is új dimenziót teremtsen. (Ilyen szempontból legemlékezetesebb teljesítménye a *Vakvágány*.) Mint ahogy ahhoz is bátorság kellett, hogy újra meg újra visszatérjen ihletőihez, azokhoz az esett figurákhoz, akiknek bukását sosem érezzük tragédiának, noha érezzük, hogy az író azért titokban szánja őket. Tenni azonban nem tud értük, hisz abban is igazi művész, hogy sosem akar beavatkozni a sors menetébe, s nem lendíti ki pályájáról az ingát. Mintha azt akarná igazolni, hogy a történelem szükségszerűen meghaladta már ezt a világot, ezeket a sorsokat és problémáikat. A nyersanyag azonban, a téma lehetősége érintetlen maradt. Kiaknáza hát nem szűnő izgalommal, azzal a szenvedélyes hittel, hogy amit felmutat belőle, azzal is gazdagabbak leszünk.

Életében elfelejtették. A halál tragikus pillanata fájó alkalom volt arra, hogy ismét felfedezzük mélyen etikus és gazdag írói birodalmát.

KIRÁLY ILONA

SZENT ODILO LEVELE SZENT ISTVÁNHOZ

„Követei képeben még a külföldi tartományok monostorait is gyakran meglátogatta királyi adakozó kedvének számlálhatatlan ajándékával” — írta Szent István királyunkról a Nagybibliai Legenda.¹ Szent Odilo, Cluny híres monostorának apátja (961—1048) is megtapasztalta bőkezűségét, ahogyan azt kortársa, Iotsaldus Silvacensis feljegyezte: „Bár István, a magyarok királyja és Szcianus, a spanyolok királyja nem láthatták őt személyesen, azonban szentségének hírére követeikkel és kölcsönös levélváltással kerültek vele összeköttetésbe, jótéteményekkel, bőséges ajándékokkal magukat alázatosan imájába és megemlékezéseibe ajánlották.”²

Cluny epistolariumban összegyűjtve őrizte Szent Odilo gazdag levelezését, de a kolostor könyvtárát a XVI. és XVIII. században kétszer is feldúlták. Így mindössze hét levélről tudunk: Ad Fulbertum (két levél), Ad Paternum abbatem, Ad Dominum Garseam, Ad Matronam R, Ad Stephanum regem, Ad Henricum imperatorem.³